

БОТАНІКА

*Ботанике... необходим восторг...
А восторг этот приобретается только
глубоким пониманием красоты,
бесконечности, симметрии
и гармонии в природе.*

Тарас Шевченко
«До Бр. Залеського
10, 15 лютого 1857»

УДК 58.087(09)(477.84)(477.41) «19 ст.»

М.М. БАРНА, Л.С. БАРНА

Тернопільський національний педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка
вул. М. Кривоноса, 2, Тернопіль, 46027

БОТАНІЧНА НАУКА КРЕМЕНЕЧЧИНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ

Ключові слова: ботанічна наука, Волинська гімназія, Кременецький ліцей, Кременецький ботанічний сад

1. Кременець — відомий культурний, навчальний і науковий центр Волино-Поділля

Щоб усвідомити значення Кременця як освітнього та наукового центру ботанічної науки достатньо навести освітні заклади, що були засновані в ньому в різний час. У 1620 р. в Кременці створено братську школу, яка вела підготовку вчителів для початкових класів інших братських шкіл. 1636 р. в Кременці функціонувала школа-філія Києво-Могилянської академії. 1637 р. відомим просвітителем Петром Могилою братську школу було реорганізовано у Кременецько-Богоявленську колегію, завданням якої була підготовка вчителів для братських шкіл Волині. Друга половина XVII ст. характеризується тим, що після відходу м. Кременця до складу Речі Посполитої на базі Кременецько-Богоявленської колегії з'являється єзуїтський колегіум, в якому велась підготовка вчителів для єзуїтських шкіл. 1773 р. папа Климент XIV проголосив про скасування єзуїтського ордену і як наслідок цього єзуїтський колегіум у м. Кременці було закрито. Пізніше у приміщеннях колегіуму функціонували підокружна, а з 1783 р. окружна світська школи, остання з яких готувала вчителів [1; 3; 19].

1805 р. на базі приміщень колегіуму Указом російського царя Олександра I було відкрито вищий навчальний заклад — Волинську гімназію вищих наук. 1818 р. Волинську гімназію було реорганізовано в Кременецько-Волинський ліцей, який за програмою підготовки фахівців прирівнювався до університету в м. Вільно (тепер Вільнюс у Литві). 1833 р. Кременецько-Волинський ліцей, після розгрому революційного польського руху, було закрито, а в його будинках було розташовано Волинську духовну семінарію. 1902 р. на базі Волинської духовної семінарії створено Волинське єпархіальне жіноче училище, яке вело підготовку учительок для початкових шкіл. Головнокомандувач Польської армії Юзеф Пілсудський наказом від 27 травня 1920 р. юридично відновив Кременецький ліцей. При ліцеї створено учительську семінарію (6 курсів, 86 хлопців і 120 дівчат) та гімназію ім. Тадеуша Чацького. 1935 р.

учительську семінарію ліцею реформовано в Педагогіум. 1937 р. відкрито педагогічний ліцей, у складі якого в 1939 р. функціонувало 20 навчальних підрозділів, не рахуючи бібліотеки, кількох інтернатів та мережі господарських об'єктів.

1940 р. постановою Ради Народних Комісарів УРСР від 15 квітня на колишній ліцейній базі відкрито Кременецький учительський інститут, в якому вперше заняття розпочалися українською мовою. Серед факультетів інституту був і природничо-географічний факультет, у складі якого функціонувала кафедра природничо-географічних дисциплін. У 1941-1944 рр. учительський інститут припинив свою роботу, бо викладачі та студенти стали на захист своєї Вітчизни від фашистської Німеччини. У вересні 1944 р. Кременецький учительський інститут відновив свою роботу. За парти сіли студенти, серед яких було багато учасників Другої світової війни. Рада Міністрів України постановою від 4 серпня 1950 р. реорганізувала Кременецький учительський інститут у Кременецький державний педагогічний інститут [19].

1969 р. розпочинається нова сторінка у житті Кременецького педагогічного інституту, який відповідно до постанови Рада Міністрів України перебазовано в м. Тернопіль і з цього часу він дістав нову назву — Тернопільський державний педагогічний інститут. Постановою Кабінету Міністрів України від 9 червня 1997 р. № 555 на базі Тернопільського державного педагогічного інституту створено Тернопільський державний педагогічний університет. Постановою Кабінету Міністрів України від 19 листопада 1997 р. № 1293 педагогічному університету присвоєно ім'я відомого вченого Володимира Гнатюка. Володимир Гнатюк — відомий український філолог, фольклорист і етнограф, академік АН УРСР, який народився в с. Велеснів Монастирського району Тернопільської області. Володимир Гнатюк співпрацював з Іваном Франком у Науковому товаристві ім. Шевченка у Львові. Указом Президента України від 21 серпня 2004 р. № 957 Тернопільському державному педагогічному університету надано статус національного і з того часу він іменується, як Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка.

Слушно зауважити, що після перебазування Кременецького педагогічного інституту в м. Тернопіль на його базі в Кременці у 1969 р. було відкрито педагогічне училище, яке проіснувало до 1991 р. У 1991 р. училищу надано статус коледжу і він іменувався Кременецький педагогічний коледж ім. Т. Г. Шевченка, а в 2002 р. на його базі утворено Кременецький обласний гуманітарно-педагогічний інститут ім. Тараса Шевченка [3].

Особливого розвитку і слави Кременець здобув у першій половині XIX ст., коли тут було створено унікальний вищий навчальний заклад — Волинську гімназію вищих наук з ботанічним садом при ній.

2. Волинська гімназія вищих наук

Завдяки старанням інспектора шкіл Волинської, Подільської та Київської губерній, суспільного та освітнього діяча Тадеуша Чацького та філософа–просвітителя Гуго Коллонтая у Кременці на базі єзуїтського колегіуму в 1805 р. було створено унікальний навчальний заклад, що дістав назву Волинської гімназії, перейменованої у 1818 р. у Волинський ліцей. У задумі куратора гімназії Тадеуша Чацького була ідея організації ботанічного саду, яку першим почав втілювати Францішек Шайдт, накресливши і оформивши план саду [17; 21]. У 1806 р. для реалізації проектних розробок до Кременця був запрошений ірландський ботанік і знаменитий майстер садово–паркового мистецтва Діонісій Мак–Клер (Mac.-Clair), з іменем якого зв'язано відкриття у 1806 р. ботанічного саду — навчальної та наукової бази Волинської гімназії.

Інтенсивні ботанічні дослідження у Волинській гімназії розпочались з приходом у 1809 р. на посаду викладача ботаніки та зоології гімназії і директора ботанічного саду Віллібальда Бессера. Він очолив тут наукове керівництво, підняв Кременецький ботанічний сад до рівня аналогічних європейських ботанічних закладів, налагодив контакти з низкою зарубіжних наукових товариств, відомими вченими–ботаніками, з якими проводив спільну наукову роботу, організував видання універсального каталогу рослин, практикував наукові експедиції викладачів–ботаніків для вивчення флори та рослинності всієї України аж до узбережжя Чорного моря. Наслідком такої багатогранної наукової роботи в ботанічному саду

стала низка ботанічних публікацій. Тим більше, що проблем з друкуванням наукових публікацій в гімназії не було, оскільки при навчальному закладі 3 березня 1811 р. було відкрито друкарню.

3. Кременецько-Волинський ліцей

У 1818 р. Волинська гімназія вищих наук була реорганізована в ліцей — перший вищий навчальний заклад на території Волині та Поділля. Кременецький ліцей за програмою підготовки фахівців прирівнювався до університету в м. Вільно (тепер Вільнюс у Литві) і мав бібліотеку, належну матеріальну, навчальну і наукову базу з ботанічним садом [3; 19].

У 1832 р. закривається Кременецький ліцей і його наукова, навчальна та матеріальна база та база Кременецького ботанічного саду в свій час стали основою для заснування у 1834 р. університету Святого Володимира (нині Київський національний університет імені Тараса Шевченка) з його ботанічним садом (нині Ботанічний сад імені академіка О. В. Фоміна).

У 1920 р. панська Польща відновила діяльність Кременецького ліцею як осередка ополчення населення західних областей України. Вступати у ліцей мали право лише діти поміщиків, торговців та польської інтелігенції. Незважаючи на те, що ліцей було відкрито, але на його науковій базі — ботанічному саду науково-дослідна робота в 1921-1939 рр. майже не проводилась.

4. Кременецький ботанічний сад

Створення ботанічного саду при Волинській гімназії можна розцінювати як реалізацію прогресивної ідеї, оскільки в Україні на той час ще не існувало подібних установ, за винятком ботанічного саду при Харківському університеті (1804 р.). Тому при створенні ботанічного саду при гімназії Тадеуш Чацький, Францішек Шайдт і Діонісій Мак-Клер, мабуть, виходили, по-перше, з того, що при навчальному закладі європейського типу невід'ємною потребою було створення матеріальної бази, якою повинен був бути новостворюваний ботанічний сад, а по-друге, немаловажливу роль зіграло навколишнє середовище з багатою природою та біорізноманіттям регіону. Адже тут на порівняно невеликій території зосереджена майже чверть видів вищих судинних рослин України [7; 8; 10; 12; 17].

З 1809 до 1831 р. директором ботанічного саду був В. Бессер — професор ботаніки і зоології Кременецького ліцею. З його приходом розпочались інтенсивні ботанічні дослідження. Вже в 1810 р. був виданий перший каталог рослин Кременецького ботанічного саду, що видавався упродовж 20 років. Працюючи на посаді директора, він збагатив колекцію ботанічного саду, яка у 1832 р. нараховувала 12 тисяч видів і форм рослин з них 585 видів деревних порід відкритого ґрунту, 760 видів екзотичних рослин. В цей період в ботанічному саду зростали: гінґо (*Ginkgo biloba* L.), ялина біла (*Picea canadensis* Britt.), аристолохія трубчаста (*Aristolochia durior* Hill), інжир (*Ficus carica* L.) (у відкритому ґрунті), аралія [*Aralia elata* (Miq.) Seem., або *A. spinosa* L.], аморфа кушова (*Amorpha fruticosa* L.), граб східний (*Carpinus orientalis* L.), держи дерево (*Paliurus spina-christi* Mill.), деревогубець канадський (*Celastrus scandens* L.), каштан посівний (*Castanea sativa* Mill.), ліквідамбар (*Liquidambar styraciflua* L.), бузок китайський (*Syringa chinensis* Willd.), скумпія (*Cotinus coggygria* Scop.), тамарикс (*Tamarix tetrandra* Pall.), яблуня китайська (*Malus prunifolia* (Willd.) Borkh.), тис ягідний (*Taxus baccata* L.), сосна кедрова сибірська [*Pinus sibirica* (Rupr.) Mayr], та багато інших.

Із рослин закритого ґрунту можна назвати: плодоносний інжир (*Ficus carica* L.), квітучі особини монстери (*Monstera eliciosa* Liebm.), алое деревовидне (*Aloe arborescens* Mill.), гранатне дерево (*Punica granatum* L.), юкка (*Yucca gloriosa* Nutt.), фікуси (*Ficus elastica* Roxb., *F. australis* Willd.), папайя дуболиста (*Papaya gvercifolia* Baill.), лавр благородний (*Laurus nobilis* L.), різні види кактусів, бегоній, пеларгоній та ін. [2; 4; 5; 7; 9; 11; 18].

В Кременецькому ботанічному саду упродовж кількох десятиліть проводилися глибокі

наукові дослідження в галузі ботанічної науки завдяки чому в минулому він був визнаний одним з кращих ботанічних садів Європи [14; 15].

Після придушення польського повстання 1830-1831 рр., яке було підтримане більшістю ліцеїстів, Кременецький ліцей закрили, а обладнання, бібліотеку та цінні в морфологічному та систематичному відношенні рослини ботанічного саду були перевезені в Київ і передані новоствореному у 1834 р. університету св. Володимира. Кременецький ботанічний сад дав початок ботанічному саду університету, першим директором якого був В. Бессер. Водночас у 1835-1838 рр. він обіймав посаду професора кафедри ботаніки університету св. Володимира. Згодом Кременецький ботанічний сад прийшов в занепад і в його колекції залишилися в основному місцеві види дерев і кущів.

4.1. Кременецький ботанічний сад через 200 років

Сьогодні в структурі Кременецького ботанічного саду функціонує п'ять науково-дослідних відділів: дендрології, квітниково-декоративних рослин, лікарських рослин, акліматизації плодкових та ягідних культур, фітосозології. Колекційний фонд відділу дендрології нараховує 310 видів і форм дерев'янистих рослин, у тому числі листяних деревних та чагарникових рослин 275 таксонів, хвойних – 35. Для широкого використання в озелененні нових інтродукованих рослин велика увага приділяється отриманню садивного матеріалу в короткі терміни шляхом стеблового живцювання [12].

Колекції відділу квітниково-декоративних рослин нараховують 293 види, з них однорічників 88, дворічників 12, багаторічників 193. Колекція витких рослин представлена 24 видами, з яких 11 видів є представниками дерев'янистої флори, а 13 видів – трав'янисті рослини. У стадії розробки проект експозиції «Розарій». Розширюється асортимент декоративних рослин природними видами місцевої флори, які проходять на колекційних ділянках первинні інтродукційні дослідження з подальшим використанням в озелененні [12].

Відділ лікарських рослин та нових культур включає колекції овочевих, кормових, пряно-смакових та лікарських рослин. Загальна колекція відділу нараховує понад 300 видів та сортів. Важливим є те, що інтродукційні дослідження цих культур спрямовані на вивчення і збереження як видового складу регіональної флори, так і інтродукованих видів рослин з інших кліматичних зон [12].

У відділі акліматизації плодкових та ягідних культур проходять оцінку біологічних особливостей та продуктивних якостей 62 види та 114 сортів плодово-ягідних культур. Особлива увага приділяється вивченню нових нетрадиційних видів. Основна мета роботи відділу – створення декоративного плодового саду з використанням найцікавіших декоративних форм і найновіших випробуваних сортів [12].

У відділі фітосозології на колекційних ділянках культивуються 411 видів рослин природної флори. Раритетний фітогенофонд судинних рослин природних ценозів на території саду представлений 30 видами, з яких 11 занесено до Червоної книги України та 19 належать до регіонально-рідкісних. У процесі інтродукційного впровадження перебувають 44 види рослин з «Червоної книги», в тому числі 7 видів з родини *Orchidaceae* Juss. У перспективі – створення зон комплексної інтродукції в межах території саду. Це сприятиме збереженню рідкісних видів і допоможе значно розширити площі зростання ендемічних реліктових та зникаючих видів рослин. На основі колекційного фонду планується створення нових експозиційних ділянок за критеріями екологічного, фітоценотичного, філогенетичного та художньо-декоративного принципів [12].

Кременецький ботанічний сад у перспективі розглядається як важлива ботаніко-екологічна наукова база Північно-західного регіону України, колекційний фонд якої забезпечить проведення наукових досліджень, визначення адаптаційних можливостей та потенціалу практичного використання нових видів рослин [12; 17].

Матеріальна база Кременецького ботанічного саду сьогодні успішно використовується в навчально-виховному процесі студентів біологічного факультету Кременецького обласного

гуманітарно-педагогічного інституту ім. Тараса Шевченка та студентів хіміко-біологічного факультету та інституту мистецтв Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка шляхом проведення навчально-польових практик з ботаніки та практичних занять. Окрім того, на базі Кременецького ботанічного саду проводяться екскурсії для студентів біологічного факультету Волинського державного університету ім. Лесі Українки та багатьох інших вищих навчальних закладів та науково-дослідних установ України.

З 18 по 23 червня 2007 р. в м. Кременці відбулася міжнародна наукова конференція “Різноманіття фітобіоти: шляхи відновлення, збагачення і збереження. Історія та сучасні проблеми”, присвячена 200-річчю заснування Кременецького ботанічного саду. Урочисте святкування 200-річчя з дня заснування Кременецького ботанічного саду – це слушна нагода зберегти від забуття культурний спадок Кременця, згадати відомі постаті, діяльність котрих була пов’язана з цим містом: Францішека Шайдта, Діонісія Мак-Клера, Віллібальда Бессера, Тадеуша Чацького, Гуго Коллонтая, Юліуша Словацького, Антонія Анджейовського та багатьох інших [3].

Співорганізаторами конференції виступили: Рада ботанічних садів та дендропарків України, Кременецький ботанічний сад, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка та Державна служба заповідної справи. Велику організаторську роботу з підготовки і проведення святкування 200-річчя ботанічного саду в місті Кременці провели: Тернопільська обласна Рада та обласна державна адміністрація (голова оргкомітету П. Б. Вовчук), Кременецька районна адміністрація (голова В. І. Олійник), міський голова м. Кременця Л. С. Кічатий та інші установи і організації, що виділили значні кошти на спорудження пам’ятника Віллібальду Бессеру, пам’ятного знака засновнику ботанічного саду Діонісію Мак-Клеру, на спорудження альтанок, бесідок, облаштування території ботсаду, пішохідних доріжок тощо.

З вітальними промовами до учасників конференції виступили: Посол Республіки Польща в Україні Яцек Ключковскі, Почесний Консул Республіки Ірландія в Україні Володимир Сай, міський голова м. Кременця Л.С. Кічатий, голова Ради ботанічних садів та дендропарків України, член-кореспондент НАН України Т.М. Черевченко, директор Національного ботанічного саду ім. М.М. Гришка НАН України, доктор біологічних наук Н. В. Заїменко, директор Інституту ботаніки імені М. Г. Холодного НАН України, член-кореспондент НАН України Я. П. Дідух, директор Національного дендрологічного парку “Софіївка” НД НАН України, член-кореспондент НАН України І. С. Косенко, директор Головного ботанічного саду РАН (м. Москва), доктор біологічних наук, професор О. С. Демидов, директор Сахалінського ботанічного саду Далекосхідного відділення РАН, доктор біологічних наук О. А. Таран, доктор біології науково-дослідного центру Канади Г. Федак, директор Кременецького ботанічного саду, кандидат сільськогосподарських наук В. Г. Стельмашук, завідувач кафедри ботаніки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, доктор біологічних наук, заслужений діяч науки і техніки України, професор М. М. Барна, керівники та представники Національних ботанічних садів Донецька, Кривого Рогу, Ялти, ботанічних садів Київського, Харківського, Одеського, Чернівецького, Львівського, Таврійського, Хмельницького національних університетів, Інституту екології Карпат НАН України (м. Львів) та багатьох інших науково-дослідних і навчальних закладів України. У роботі 6 секцій (Секція 1. Будівництво та реконструкція ботанічних садів і дендропарків. Секція 2. Інтродукція та збереження рослин в умовах *in situ* та *ex situ*. Секція 3. Генетико- селекційні та фізіолого-біохімічні аспекти дослідження біорізноманіття. Секція 4. Антропогенна трансформація та охорона природних екосистем. Секція 5. Історія та перспективи ботанічних досліджень. Секція 6. Використання видів і форм рослин у ландшафтному дизайні та парковій архітектурі) міжнародної наукової конференції взяли участь та виступили з науковими доповідями понад 300 наукових співробітників усіх ботанічних садів НАН України, ботанічних садів університетів та інших науково-дослідних установ і викладачів навчальних закладів України. На свято також прибуло багато гостей, зокрема з Польщі, Ірландії, Канади, Росії, Білорусі, Грузії. Гості та учасники конференції побували на відкритті пам’ятника Віллібальду Бессеру та пам’ятного знака Діонісію Мак-Клеру (скульптор М. Король) (рис. 1).

Рис. 1. Відкриття пам'ятника Віллібальду Бессеру в Кременецькому ботанічному саду 19.06.2009 р. Справа наліво: професор М. М. Барна, П. Б. Вовчук — голова оргкомітету міжнародної наукової конференції, Яцек Ключковські — Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Польщі в Україні, В. І. Олійник — голова Кременецької районної державної адміністрації та ін.

Учасники конференції високо оцінили роботу дирекції, наукових співробітників та всього колективу Кременецького ботанічного саду щодо впровадження та інтродукції нових видів, форм і сортів рослин. Водночас у виступах учасників конференції наголошувалось, що ще дуже багато необхідно зробити, щоб відродити минулу славу Кременецького ботанічного саду, який в минулому належав до кращих ботанічних садів Європи. Тоді і в наш час в Кременець будуть приїжджати з інших країн Європи для обміну досвідом, насінням та садивним матеріалом, як це було в першій половині XIX ст., коли упродовж більше 20 років директором Кременецького ботанічного саду був відомий з європейською репутацією вчений-ботанік Віллібальд Бессер. Вчений своєю багатогранною діяльністю в галузі ботанічної науки прославив Волинський ліцей, Кременецький ботанічний сад і Кременець на всю Європу. Тому кременчани заслужено шанують Віллібальда Бессера [6, 8, 9, 11; 18].

Підсумовуючи вищенаведене доцільно зазначити, що Кременецький ботанічний сад упродовж 200 років свого існування відігравав велику роль в тому, що, по-перше, він був належною науковою та навчально-матеріальною базою багатьох освітніх закладів Волино-Поділля, по-друге, тут проводилися глибокі наукові дослідження в галузі ботанічної науки завдяки чому в минулому він був визнаний одним з кращих ботанічних садів Європи, по-третє, разом з Кременецьким ліцеєм здійснював освітню діяльність в галузі підготовки фахівців біологічного профілю в навчальних закладах різного типу, що функціонували в Кременці в різні історичні періоди становлення та розвитку середньої спеціальної та вищої освіти на Волино-Поділлі і, по-четверте, разом з Кременецьким ліцеєм він став основою для заснування двох університетів: у 1834 р. університету св. Володимира (нині Київський національний університет імені Тараса Шевченка) і в 1940 р. Кременецького державного учительського інституту (нині Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка), що готують висококваліфікованих фахівців для різних галузей людської діяльності нашої незалежної України.

5. Відомі ботаніки Кременеччини першої половини XIX ст.

5.1. Діонісій Мак-Клер (Mac.-Clair)

Ідею куратора Волинської гімназії Тадеуша Чацького щодо створення ботанічного саду гімназії першим почав втілювати Францішек Шайдт, який намалював і оформив план саду. Проте для реалізації на практиці проектних розробок ботанічного саду у 1806 р. до Кременця був запрошений ірландський ботанік і знаменитий майстер садово-паркового мистецтва Діонісій Мак-Клер. Це був вмілий організатор і знавець створення ботанічних садів в Європі. З ім'ям Діонісія Макклера пов'язана організація багатьох садів в Україні (Мізочі, Здовбиці, Кривні, Шпанові, Підлужному, Колодні, Чернятині, Малинчанах, Сетничанах і в багатьох інших місцях). Ознайомившись із проектом, розробленим Францішеком Шайдтом і зробивши деякі уточнення, Діонісій Мак-Клер почав втілювати план створення ботанічного саду в життя. Задуми Францішека Шайдта і Діонісія Мак-Клера в основному були реалізовані і на площі майже 6 га у 1806 р. був відкритий ботанічний сад, який відтак став навчальною та науковою базою Волинської гімназії. Для поповнення колекції ботанічного саду новими видами рослин та насінням Д. Мак-Клер був відряджений у довготривалу ботанічну подорож, під час якої побував у Петербурзі, Данії, Фінляндії, Швеції й Англії. Внаслідок цієї досить тривалої ботанічної експедиції Д. Мак-Клера в різні країни Європи ботанічний сад гімназії поповнився новими видами рослин відкритого ґрунту. В перші три роки існування (1806-1809) в ботанічному саду було введено в культуру 760 видів екзотів та 460 видів рослин місцевої флори. У 1809 р. Д. Мак-Клер завершив організацію ботанічного саду і пропрацював в ньому до 1811 р. [10].

Незважаючи на те, що наукових праць Діонісія Мак-Клера, виданих у наукових журналах та збірниках, не вдалось віднайти в архівних матеріалах, він усе-таки належить до видатних ботаніків Кременеччини початку XIX ст. Найбільшим науковим доробком став заснований ним ботанічний сад Волинської гімназії, відтак Кременецького ліцею, а згодом перетворений у самостійну науково-дослідну ботанічну установу — Кременецький ботанічний сад, що став основою для створення Ботанічного саду імені академіка О. В. Фоміна Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

У 2007 р. в м. Кременці відбулася подія міжнародного рівня — урочисте святкування 200-річчя з дня заснування Кременецького ботанічного саду. З цієї нагоди на території ботанічного саду була відкрита стела на честь засновника ботанічного саду ірландця Діонісія Мак-Клера. На відкритті стели Почесний Консул Республіки Ірландія в Україні Володимир Сай зауважив, що найбільшим пам'ятником Діонісію Мак-Клеру є рукотворний ботанічний сад — свідок величч людської думки, яка житиме у віках (рис.2).

Рис. 2. Стела на честь Діонісія Мак-Клера — засновника Кременецького ботанічного саду. Кременець, 19 липня 2007 р.

Сплинуть роки і десятиліття, а на пагорбах Кременеччини рясним буйноцвіттям нагадуватимуть про себе живі свідки минулих часів, коли з далекої північної країни — Ірландії приїхав великий знавець садово-паркового мистецтва Діонісій Мак-Клер і заклав для нащадків ботанічне диво, яким уже упродовж більше двох століть милуються кременчани та гості міста Кременця, а ботаніки цієї наукової установи розгадують закони фіторізноманіття.

5.2. Віллібальд Бессер — видатний вчений-ботанік, систематик і флорист

Віллібальд Бессер
18.VII.1784–23.X.1842

Віллібальд Бессер (Willibald Besser) — видатний вчений-ботанік, систематик і флорист першої половини XIX ст., член-кореспондент Петербурзької Академії Наук.

Народився 18.07.1784 р. в Інсбруці (Австрія), рано залишився без батьків. Восени 1794 р. був взятий на виховання родичем його матері професором ботаніки Львівського університету С. Шивереком, який пробудив у ньому любов до ботаніки. Закінчив у Львові гімназію, після якої поступив до Львівського університету. Після злиття останнього з Краківським університетом переїхав у 1805 р разом із С. Шивереком у Краків, де 31.12.1807 р. закінчив університет. 1806 р. помирає С. Шиверек, і В. Бессер успадковує його цінний гербарій, що містив рослини з флори Австрії, Галичини та інших територій. Подальші знання з ботаніки він отримав від відомого ботаніка Шультеса, який змінив С. Шиверека на посаді професора ботаніки.

Надзвичайно плодотворна та багатогранна наукова й педагогічна діяльність В. Бессера була пов'язана лише з двома установами: протягом 1809–1834 рр. він був викладачем природознавства (природничої історії [5]) та директором ботанічного саду Волинської гімназії та Кременецького ліцею, а в 1834-1838 рр. — першим професором ботаніки університету святого Володимира (Київ). Особливо плідним у науковому відношенні був Кременецький період його діяльності [2; 3, 11]. У 1805 р. в Кременці було відкрито Волинську гімназію вищих наук. На той час директором Волинської гімназії був Тадеуш Чацький, який докладав великих зусиль, щоб запросити для гімназії кращих професорів. Завдяки його старанням у гімназії працювали такі відомі вчені того часу як Чех, Шайдт, Лінд та ін.[9, 19].

Ботаніка належала до ряду навчальних дисциплін, які Т. Чацький з особливою прихильністю пропагував і підтримував у закладах, йому підпорядкованих, як інспектору освіти Волинської губернії. Для того, щоб знайти професора ботаніки для гімназії, Т. Чацький вів переписку з професорами Краківського університету. Зокрема, в листі до професора Яцкевіча він писав у 1808 р., щоб той порекомендував із своїх земляків кращого професора ботаніки, який зміг би займатися дослідженням флори. Саме Яцкевіч після тривалих роздумів рекомендував на цю посаду доктора медицини Віллібальда Бессера, який тривалий час проживав у Польщі і ґрунтовно знав флору Галичини [21].

Віллібальд Бессер відкликнувся на запрошення директора Волинської гімназії Тадеуша Чацького стати викладачем зоології, ботаніки і природничої історії та директором ботанічного саду і 1 липня 1808 р. в Кракові підписує угоду, одним з пунктів якої було обумовлено, що для вдосконалення в цих науках він отримує відрядження до Відня за кошти гімназії терміном на один рік [21].

У Відні В. Бессер стажувався з ботаніки, ентомології, зоології та мінералогії. Зокрема, знання з ентомології він черпав у професора Ціглера, активно досліджував гербарні зразки Віденського університету, збирав колекції насіння, вивчав можливості виготовлення воскових муляжів, відвідував кабінети практичної мінералогії, копальні тощо [21].

У червні 1809 р. В. Бессер переїжджає до Кременця і викладає ботаніку й зоологію у Волинській гімназії і водночас обіймає посаду директора ботанічного саду цього навчального закладу. У Волинській гімназії (з 1818 р. – Кременецький лицей) Віллібальд Бессер читає лекції з дисциплін природничого циклу, проводить велику роботу з реорганізації ботанічного саду, завідує ботанічними та новими зоологічними колекціями, збагачує їх, здійснює наукову роботу і веде широку переписку з багатьма вченими, проводить багато екскурсій. У 1818 р. одружується із Людвігою Фальвенгольц, з якою мали троє дітей. [13].

У 1821 р. захищає ступінь доктора медицини у Віленському університеті, але наукові праці Віллібальда Бессера були присвячені флористиці та систематиці рослин Особливої уваги заслуговує робота В. Бессера в ботанічному саду Кременецького лицю. Кременецький сад на площі близько 4,5 га (8 моргів) був закладений у 1806 р. ірландським ботаніком, майстром садово-паркового господарства Діонісієм Мак-Клером на території, що прилягала до садиби Волинської гімназії. Під керівництвом В. Бессера поступово змінювався як зовнішній вигляд саду, так і його робота. Завдяки його самовідданій енергійній праці, а також широким зв'язкам з іншими вченими, Віллібальд Бессер зумів перетворити Кременецький ботанічний сад в наукову установу, широко відому в Росії та Європі [8]. Він встановив зв'язки з багатьма ботанічними садами, в тому числі з Краківським, Віденським, Гетінгенським, Віленським, Паризьким, розширює ботанічний сад до 20 га, будує перші житлові будинки для садівників, що сприяло кращому догляду за садом. За час праці В. Бессера в Кременці садівниками ботанічного саду були знавці своєї справи І. Грабовський (1809-1818), Вінцель (1818-1827). Та найдовше на цій посаді працював В. Гофман (1827-1845), який в 1834 р. разом з В. Бессером перевозив рослини Кременецького ботанічного саду до Києва у новостворений університет святого Володимира [18].

Кременецький ботанічний сад відіграв величезну роль в історії інтродукції нових рослин на Україні. Біля 100 видів різних рослин були вперше введені в культуру на Україні, саме в ботанічному саду [6]. Понад 6 000 рідкісних видів рослин для ботанічного саду були подаровані матір'ю Олександра І і канцлером Румянцевим [17]. У 1823 р. кількість видів рослин, культивованих у саду, досягла 9000, а дещо пізніше становила більше 12000 видів [17, 20]. Це дало можливість В. Бессеру спостерігати за динамікою розвитку рослин, відмічати особливості морфологічної будови, фенології, точніше визначати межі фенотипічної мінливості, що сприяло глибокому пізнанню природи продукованих видів. Він намагався зацікавити і прилучити до вивчення природи широкий загаль інтелігенції цього краю.

У Кременецькому ботанічному саду була зібрана велика колекція трав'янистих декоративних рослин. Він збагатив колекцію ботанічного саду, що нараховувала у 1823 р. близько 12 тисяч видів рослин. Їх опису присвячена спеціальна праця “Spis roślin ozdobnych znajdujących się w ogrodzie botanicznym liceum Wołyńskiego w Krzemieńcu”, видана в Кременці (1821 р.) [2]. Віллібальд Бессер все життя збагачував гербарій і на час переїзду до Києва мав гербарій, що містив гербарні аркуші 18 тисяч видів рослин. Нині він зберігається в Інституті ботаніки ім. М. Г. Холодного НАН України.

В. Бессер вперше відкрив і описав понад 50 нових видів рослин, зокрема:

- Айстра замішуюча (*Aster amelloides* Bess.),
- Відкащик татарниколистий (*Carlina onopordifolia* Bess.),
- Воловик високорослий (*Anchusa procera* Bess) Гусимець Жерардів (*Arabis gerardii* Bess.),
- Жабрій пухнатий (*Galeopsis pubescens* Bess.),
- Зірочки червонясті (*Gagea erubescens* Bess.),
- Китятки Вольфганга (*P. wolfgangiana* Bess.),
- Китятки мінливі (*Polygala decipiens* Bess.),
- Куничник вільненський (*Calamagrostis vilnensis* Bess.),
- Липа європейська (*Tilia cordifolia* Bess.),
- Люцерна лежача (*Medicago procumbens* Bess.),
- Маточник болотний (*Ostericum palustre* Bess.),
- Мітлиця повзуча (*Agrostis stolonizans* Bess.),

- Незабудка дібровна (*M. Nemorosa* Bess.),
- Незабудка литовська (*Myosotis lithuanica* Bess.),
- Полин Черняєва (*Artemisia tschernieviana* Bess.) [2].
- Сон великий (*Pulsatilla vulgaris* Bess.),
- Сон Вольфганга (*Pulsatilla wolfgangiana* Bess.),
- Спориш непомітний (*Polygonum neglectum* Bess.),
- Ферульник лісовий (*Ferulago silvatica* Bess.),
- Фіалка багнова (*Viola uliginosa* Bess.),
- Фіалка біла (*V. Alba* Bess.),
- Фіалка ІнтернетІн (*V. Collina* Bess.),
- Цибуля волинська (*Allium volhynicum* Bess.),
- Цибуля жовтіюча (*A. Flavescens* Bess.),
- Цибуля савранська (*A. Savranicum* Bess.),
- Шипшина блискуча (*R. Nitidula* Bess.),
- Шипшина гачкувата (*Rosa uncinella* Bess.),
- Шипшина гвоздична (*Rosa caryophyllacea* Bess.),
- Шипшина горенківська (*R. Gorenkensis* Bess.),
- Шипшина Клука (*R. Klukii* Bess.),
- Шипшина синювата (*R. Livescens* Bess.),
- Шипшина Чацького (*Rosa czackiana* Bess.),
- Шипшина Юндзіла (*R. Jundzilii* Bess.),
- Шолудивник високий (*Pedicularis exaltata* Bess.) та ін.

Із флористичних праць найціннішими є його двотомна праця про флору Галичини (“Primitiae Florae Galiciae Austriacae utrisque”, 1809) та праця про флору південно-західної частини Росії, в якій описана флора Волині, Поділля та інших регіонів (“Enumeratio plantarum hujusque in Volhynia, Podolia, Gub. Kijoviensi, Bessarabia, Cis-Tyraica et circa Odessam collectarum, simul cum observationibus Flore Galliciae Austriacae”, 1822) [4].

Популяризації і розвиткові ботанічного саду в Кременці сприяли публікації каталогів рослин. Так, у 1810 р. В. Бессер склав і опублікував французькою мовою перший каталог рослин ботанічного саду. Цей каталог має велике значення для пізнання історії Кременецького ботанічного саду. Він висвітлює зміст і масштаби інтродукції та акліматизації рослин, які проводились садом у ті роки. У ньому представлені рослини, які були завезені з Франції, Швейцарії, Німеччини, Бельгії, Америки та інших країн світу і успішно акліматизувались у Кременці. Цікаво, що деякі з них вперше тут акліматизовані і згодом поширилися по всій Україні. Серед них аморфа кушова, ліщина деревовидна, гледичія колюча, скумпія звичайна, сумах оленерогий, сніжноягідник прирічковий, птелея трилиста та ін. [5, 10].

За період роботи в Кременці до 1830 р. В. Бессер видав одинадцять каталогів рослин ботанічного саду, які тепер є бібліографічною рідкістю. Каталоги В. Бессер завжди ретельно опрацьовував і тому вони викликали зацікавлення в ботаніків, спеціалістів ботанічних садів і парків і тим самим створювали добру рекламу саду. За даними Е. Янчевської [18], у Львівській бібліотеці НАН України до сьогоднішнього дня збереглися два каталоги: 1810 р. — французькою мовою та 1816 р. — латинською. У 1819, 1820, 1821, 1823, 1830 рр. В. Бессер опублікував каталоги насіння рослин Кременецького ботанічного саду та опис нових видів рослин, зібраних ним на Волині і Поділлі.

Крім навчальної роботи та діяльності, пов’язаної з розбудовою ботанічного саду, В. Бессер багато часу приділив вивченню флори Правобережної України, переважно Волині та Поділля, що на той час була недостатньо вивченою. Він організовував і здійснював наукові експедиції, помічниками в яких були його учні: А. Л. Андржейовський та П. С. Рогович. Протягом 1809-1845 рр. Віллібальд Бестер опублікував 43 праці, які були присвячені флористичні, фітосистематиці деяких родів (зокрема *Artemisia* (11 праць), *Rosa*, *Veronica* тощо), інтродукції (каталоги рослин і насіння Кременецького ботанічного саду та додатки до них), історії ботанічної науки, методик створення наукових гербаріїв. Серед праць з вивчення флори найціннішим і найбільш відомим є капітальне на той час флористичне зведення –

двотомник “Primitiae florum Galiciae Austriacae utriusque”, який вийшов 1809 р. у Відні. Ця праця В. Бессера присвячена вивченню флори колишньої Галичини. У двотомнику за системою К. Ліннея описано 1212 видів судинних рослин [2].

Не менш цінним для ботаніків є зведення з флори Волині, Поділля, Київської губернії, Одещини тощо та частково Молдови – “Enumeratio plantarum hujusque in Volhynia, Podolia, Gub. Kijoviensi, Bessarabia Cis-Tyraica et circa Odessam collectarum simul cum observationibus in Primitias Florae Galiciae Austriacae”, видане 1822 р. у Вільнюсі. Це перше наукове зведення з флори Правобережної України містить відомості про 1632 види рослин, з них понад 70 були для науки новими [11, 13]. Серед описаних автором були такі нові види, як волошка Бессера (*Centaurea stereophylla* Bess.), фіалка біла (*Viola alba* Bess.) і фіалка багнова (*V. uliginosa* Bess.), шавлія кременецька (*Salvia cremenecensis* Bess.) та ін.

В. Бессер у своїх дослідженнях не обмежувався лише територією України і присвятив кілька праць флорі інших місцевостей. Зокрема, навів назви 1210 видів прибайкальської флори (Über die Flora der Baikals, 1834), для околиць Санкт-Петербурга в статті, опублікованій в 1839 р. (Ein kleiner Beitrag zur Flora von St. Petersburg), навів перелік видів верб, золотисту різновидність нечуй вітра волохатого (*Hieracium pilosella* L.) тощо [2].

31 січня 1834 р. В. Бессера призначено ординарним професором ботаніки університету святого Володимира (Київ), в якому він очолив кафедру ботаніки [4, 6]. Лекції В. Бессер читав латинською мовою. Для студентів першого курсу викладав органографію і термінологію рослин, для другокурсників — систематику і фізіологію рослин, а на старших курсах студенти слухали у його викладі географію рослин та історію ботаніки. Сучасники В. Бессера відмічали, що він, як фахівець, досконало володів предметом, оперував великим ботанічним матеріалом, яким підтверджував теоретичні узагальнення і висновки. У 1836 р. було прийняте рішення про організацію ботанічного саду при новоствореному університеті (нині це Ботанічний сад ім. академіка О. В. Фоміна). Директором саду було призначено професора ботаніки В. Бессера.

Вчені та громадськість того часу високо оцінили наукові заслуги Віллібальда Бессера. Так, у 1833 р. його обрано членом Краківської академії, а в 1835 р. — членом-кореспондентом Російської академії наук в Петербурзі. Він був почесним і дійсним членом більше десяти наукових товариств, що функціонували в таких визначних європейських містах, як Варшава, Берлін, Бонн, Лейпциг, Лондон, Москва та ін. Кременчани любили і поважали В. Бессера, як видатного вченого, що прославив Кременецький ліцей і Кременець на весь світ.

Помер Віллібальд Бессер 23 жовтня 1842 р. і похований на Монастирському цвинтарі в Кременці. Кременчани з великою любов'ю і шанобою доглядають за могилою, яка завжди впорядкована, навколо неї висаджують квіти, що видно і на світлині (рис. 3).

Рис. 3. Могила Віллібальда Бессера на Монастирському цвинтарі в Кременці (травень 2009 р.)

Основні наукові праці

Протягом свого життя Віллібальд Бессер опублікував близько 40 наукових праць, окремі з яких наведені нижче:

1. Besser W. Docteur en Medecine et Professeur de Zoologie et Botanique. Catalogue des Plantes du Jardin Botanique de Krzemieniec en Volhynie / W. Besser // P'An. — 1810. — 86 P.
2. Besser W. "Apercu на la geographic botanique на Volhynie et Podolie (Mem. Soc. Natur. Moscou. — 1823. - № 6. - 185-212).
3. Besser W. Rzut oka na geografię fizyczną Wołynia i Podola. — Wilno, 1828. — 21 S.
4. Besser W. Enumeratio plantarum hujusque in Volhynia, Podolia, Gub. Kijoviensi, Bessarabia Cistyraica et circa Odessam collectarum simul cum observationibus in Primitias Florae Galiciae Austriacae. — Wilno, 1822. — 342 P.
5. Besser W. Über die Flora der Baikals. — Wilno, 1834. — 236 S.
6. Besser W. Ein kleiner Bjeitrag zur Flora von St. Petersburg. — St. Petersburg,

5.3. Антон Лук'янович Андржейовський — український природодослідник, ботанік і зоолог.

А.Л. Андржейовський
1785—1868

Народився в 1785 р. у с. Варковичі Волинської губернії. Ще малим хлопцем учився малювати в художника Олешкевича, що проживав у м. Вільно. Знання, здобуті Андржейовським з малювання, часто ставали в пригоді в його університетській роботі. Середню освіту А. Л. Андржейовський здобув у Волинській гімназії (м. Кременець). Після гімназії він учився у Віденському університеті. Після закінчення університету в 1809 р. обіймає посаду вчителя малювання у Волинській гімназії, яку сам нещодавно закінчив. У 1809 р. на посаду викладача зоології і ботаніки до цієї гімназії був призначений В. Г. Бессер. Талановитий учений відразу ж розгорнув роботу по дослідженню флори південно-західної частини Росії.

Глибокі знання В. Г. Бессера в галузі ботаніки, його пристрасна відданість цій науці покорили двох дослідників природи — А. Л. Андржейовського і П. С. Роговича. Експедиції й наукові експедиції щодо вивчення флори і рослинності краю, які організував В. Г. Бессер і в яких брав активну участь молодий вчитель малювання, повернули його життя на інший шлях.

У 1815 р. А. Л. Андржейовський залишає роботу вчителя малювання і самовіддано працює в галузі природознавства, займаючи посаду асистента в свого вчителя В. Г. Бессера. У 1818 р. А. Л. Андржейовського було призначено на посаду викладача ботаніки і зоології Волинської гімназії. З цього часу він починає вивчати геологічну будову південно-західних районів Росії, досліджує викопні й сучасні форми тварин і рослин. Перші його праці, надруковані у виданнях Московського товариства природодослідників, відразу привернули до себе увагу вчених і їх автор у 1823 р. був обраний дійсним членом цього товариства. Згодом у своїй науковій роботі А. Л. Андржейовський надавав перевагу вивченню ботанічних об'єктів, поєднуючи педагогічну і наукову роботу і не пориваючи зв'язків із своїм учителем і другом В. Г. Бессером. У 1827 р. в газеті «Umiejetnosci i Sztuki» була надрукована їх спільна праця «Nazwiska Roslin Grekom starozytnym znanych na jzyk polski przetiumaczone».

До 1834 р. він працював у Кременці, поєднуючи педагогічну і наукову роботу. Протягом двадцяти років (1814-1834 рр.) дослідник невтомно і плідно працював над вивченням флори Волинської, Подільської, Київської, Катеринославської і Херсонської губерній. Зібрані під час експедицій і старанно описані рослини А. Л. Андржейовський оформляє в документальний гербарій. Результати його наукової діяльності як ботаніка за час перебування в

Кременці відбиті в шести працях, написаних польською мовою і виданих у Вільно й Варшаві. Частина з них пізніше було перекладено на російську мову і надруковано в російській спеціальній періодичній літературі

У 1834 р. А. Л. Андржейовський був запрошений на посаду ад'юнкта кафедри зоології новоствореного університету св. Володимира у Києві. Працюючи на кафедрі зоології, він продовжує досліджувати флору південно-західних губерній Росії, що дозволило йому поповнити свій гербарій, що налічував понад 9000 аркушів, які він передав у науковий фонд університету.

Працюючи тут, він не припиняє досліджувати флору південно-західних губерній Росії, поповнює свої гербарії новими цікавими знахідками і передає в науковий фонд університету цінні колекції гербарію на 9000 аркушах. Плодотворна робота талановитого вченого була достойно оцінена: його було обрано членом-кореспондентом університету.

У 1839 р. А. Л. Андржейовський займає посаду професора природничих наук у Ніжинському ліцеї, а з 1841 р. назавжди залишає педагогічну роботу і віддає всі свої сили науково-дослідній роботі. З Ніжина він переїжджає в Білу Церкву, а пізніше в Ставище, вивчаючи флору лісів ближніх і дальших околиць Ставища й Білої Церкви. У 1855 р. в «Записках Товариства сільського господарства Південної Росії» була надрукована його праця «Ботанічний нарис місцевостей, що знаходяться між Бугом і Дністром від р. Збруча до Чорного моря». А. Л. Андржейовський збагатив науку даними про місцезнаходження унікальних рослин у досліджуваних ним флористичних районах. До останніх днів свого життя він не припиняв дослідницької роботи. А. Л. Андржейовський був не тільки флористом, а й систематиком. Тривалий час займався вивченням представників родини Хрестоцвіті (Капустяні), описавши кілька нових видів і родів цієї родини. Результати його багаторічної праці по вивченню хрестоцвітих зведені в монографію «Animadversiones in genera Orthoplocearum Brassicearum Systematis naturalis vegetabilium Augusti Pyrami De Candolle», що мала бути докторською дисертацією. Понад 50 років життя віддав А. Л. Андржейовський науці. Його друковані праці й гербарії увійшли в основний фонд науки з вивчення флори Української РСР.

Помер А. Л. Андржейовський у м. Ставищі в 1868 р. [10].

Після смерті А. Л. Андржейовського матеріали досліджень флори околиць Ставища були впорядковані П. С. Роговичем і надруковані: Рогович П. С. Наблюдения А. Л. Андржейовского о местонахождениях замечательных растений здешней флоры, преимущественно дикорастущих в окрестностях г. Ставище и ближайших к нему местностях. Из посмертных его заметок, сообщенных гр. А. В. Браницким. Приложения к обозрению семенных и высших споровых растений, входящих в состав флоры губерний Киевского учебн. Округа. — Киев, 1869. — С. 247-308.

Основні наукові праці

1. Анджейовский А. Л. Ботанический очерк местностей, лежащих между Бугом и Днестром от р. Збруча до Черного моря (перев. с польского И. Сидоровича) / А. Л. Анджейовский // Записки общества сельского хозяйства Южной России. — 1860, 2, февраль. — С. 63–78.
2. Анджейовский А. Л. Ботанический очерк местностей, лежащих между Бугом и Днестром от р. Збруча до Черного моря (перев. с польского И. Сидоровича) / А. Л. Анджейовский // Записки общества сельского хозяйства Южной России. — 1855, 3, март. — С. 93–108.
3. Анджейовский А. Л. Ботанический очерк местностей, лежащих между Бугом и Днестром от р. Збруча до Черного моря (перев. с польского И. Сидоровича) / А. Л. Анджейовский // Записки общества сельского хозяйства Южной России. — 1860, 4, апрель. — С. 149–164.
4. Анджейовский А. Л. Замечания о лесоводстве и необходимости разведения лесов в южных губерниях России / А. Л. Анджейовский // Молва. — 1836. — Т. XI. — С. 286–291.
5. Анджейовский А. Л. Исчисление растений Подольской губернии и смежных с нею мест / А. Л. Анджейовский // I. Труды Комиссии при университете св. Владимира для описания губерний Киевского учебного округа. — Киев, 1860. — С. 1–51.
6. Анджейовский А. Л. Исчисление растений Подольской губернии и смежных с нею мест / А. Л. Анджейовский // II. Киевские университетские известия. — Киев, 1862. — С. 94–142.

7. Andzyjevski A. Czeka, genre determine et decrit / A. Andzyjovski. — Krzeminec, 1818. — P. 2–7.
8. Andzyjovski A. Nauka wyrazów botanicznych / A. Andzyjovski. — Krzeminec, 1827. — P. 1–218.
9. Andzyjovski A. Nauka wyrazów botanicznych dla łatwości determinowania roślin, czyli zastosowania do nich opisów, z najlepszych autorów krótko zebrana i porządkiem abecadla ulozona. / A. Andzyjovski. — Krzeminec i Warszawa, 1825, XXXVII + 247 + XVII pp.
10. Andzyjovski A. Ramoty starego Detiuka o Wołyniu / A. Andzyjovski. — Wilno edycya staraniem hr., Platara, 1861–1862. — 209 p.
11. Andzyjovski A. Ramoty starego Detiuka, powieści dziejów ojczystych / A. Andzyjovski. — Kraków, 1866. — Serya II. — Tomów 2. — I. — 233 p. — II. — 209 p.
12. Andzyjovski A. Flora Ukrainy, czyli opisanie roślin dziko rosnących w Ukrainie z Dnieprowej i w sąsiednich z nią okolicach Wołynia, Podolia i hub. Chersońskiej / A. Andzyjovski. — Warszawa, 1869. — PP. XIV + 1 – 93.
13. Andzyjovski A. Rys Botaniczny Krain zwiedzonych w podróżach pomiędzy Bohem od Zbruczaz aż do morza Czarnego odbytych w latach 1814, 1816, 1818, 1822 / A. Andzyjovski. — Wilno, 1823. — 1. VIII + 126 pp.
14. Andzyjovski A. Rys Botaniczny Krain zwiedzonych w podróżach pomiędzy Bohem a Dniestrz aż do wyjścia tych rzek w morze, odbytych w latach 1823 i 1824 / A. Andzyjovski. — Wilno, 1830. — Ciąg drugi. — 226 P.

Висновки

На основі проведеного аналізу літератури та архівних матеріалів можемо зробити наступні висновки:

1. У першій половині XIX ст. Кременець був відомим начальнo-освітнім і науковим центром Волино-Поділля.
2. Початок розвитку ботанічної науки Кременеччини тісно пов'язаний із заснуванням у м. Кременці в 1805 р. Волинської гімназії вищих наук та створенням при ній у 1806 р ботанічного саду.
3. У період 1805-1833 рр в Кременці проводилися глибокі дослідження в галузі флористики, систематики, інтродукції рослин та розбудова Кременецького ботанічного саду.
4. Видатними ботаніками Кременеччини першої половини XIX ст. були Діонісій Мак-Клер, Віллібальд Бессер, Антоній Андржейовський та ін., які своїми працями внесли вагомий внесок у розвиток ботанічної науки.

1. Андрієвський В. П. Кременець / В. П. Андрієвський // Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область. — Т. 26. — К.: Вид-во ін-ту історії АН УРСР, 1973. — С. 367-379.
2. Барбарич А. І. В. Г. Бессер (До 175-річчя з дня народження) / А. І. Барбарич // Укр. ботан. журн. — 1960. — Т. XVII, № 4. — С. 85-88.
3. Барна Л. С. Кременецький ботанічний сад — наукова та навчальна база освітніх закладів Волино-Поділля / Л. С. Барна // Наук. зап. Терноп. нац. пед. ун-ту ім. Володимира Гнатюка. Сер. Біол. — 2008. — № 1 (35). — С. 3-7.
4. Барна М. М. Ботаніка. Терміни. Поняття. Персоналії / М. М. Барна. — К.: Видавничий центр “Академія”, 1997. — 272 с.
5. Барна М. М. Наукова спадщина В. Г. Бессера і кременецький період його діяльності / Барна М. М., Конончук О. Я., Конончук О. Б. // Наук. зап. Терноп. держ. пед. ун-ту ім. Володимира Гнатюка. Сер. Біол. — 2003. — № 3-4 (22). — С. 120-125.
6. *Биографический словарь* профессоров и преподавателей университета св. Владимира (1834—1884). — Киев, 1884. — С. 38-43.
7. Бригінець М. Л. В. Г. Бессер — видатний ботанік першої половини XIX століття / М. Л. Бригінець, Б. В. Заверуха // Наук. зап. Кременец. держ. пед. ін-ту. — Тернопіль, 1959. — Вип. 4. — С. 89-92.
8. Бригінець М. Л. Кременецький ботанічний сад (до 150-річчя заснування) / М. Л. Бригінець, Б. В. Заверуха // Наук. зап. Кременец. пед. ін-ту. — К.: Рад. школа, 1958. — Вип. 2. — С. 31-39
9. Бутницький І. М. Видатний дослідник флори України / І. М. Бутницький, С. В. Зелінка. // Тернопілля-95: Регіональний річник. — Тернопіль: Збруч, 1995. — С. 298-303.
10. Заверуха Б. В. К истории Кременецкого ботанического сада / Б. В. Заверуха, С. И. Кузнецов, В. М. Черняк // Интродукция и акклиматизация растений. — Киев: Наук. думка, 1987. — С. 6-9.
11. Заверуха Б. В. Наукова спадщина В. Г. Бессера та її значення для ботанічної науки (до 200-річчя з

- дня народження) / Б. В. Заверуха / Укр. ботан. журн. — 1984. — Т. 41, № 5. — С. 98-100.
12. *Ліснічук А. М.* Колекційний фонд Кременецького ботанічного саду / А. М. Ліснічук // *Різноманіття фітобіоти: шляхи відновлення, збагачення і збереження. Історія та сучасні проблеми: матеріали міжнар. наук. конф., присвяч. 200-річчю заснування Кременец. ботан. саду, 18-23 черв. 2007 р.* — Кременець-Тернопіль, 2007. — С. 11-12.
 13. *Невідомі сторінки з наукової спадщини та життя Віллібальда Бессера* / В. І. Чопик, М. М. Барна, Л. С. Барна [та ін.] // *Наук. зап. Терноп. нац. пед. ун-ту ім. Володимира Гнатюка. Сер. Біол.* — 2007. — № 2 (32). — С. 154-161.
 14. *Развитие биологии на Украине: В 3 т.* / Гл. ред. К. М. Сытник. — К.: Наук. думка, 1984. — Т. 1. — 416 с.
 15. *Розвиток ботанічної науки на Тернопільщині* / К. М. Векірчик, М. М. Барна, І. М. Бутницький [та ін.] // *Наук. зап. Терноп. держ. пед. ун-ту ім. Володимира Гнатюка. Сер. Біол.* — 1998. — № 2 (4). — С. 101-106.
 16. *Шевченко Т. Г. До Бр. Залеського* / Т. Г. Шевченко // *Шевченко Т. Г. Зіб. тв.: у 6 т.* — Т. 6. Листи, дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. — К.: Наук. думка, 2001. — С. 119-122.
 17. *Стельмащук В. Г.* Кременецький ботанічний сад Волино-Поділля / В. Г. Стельмащук // *Різноманіття фітобіоти: шляхи відновлення, збагачення і збереження. Історія та сучасні проблеми: матеріали міжнар. наук. конф., присвяч. 200-річчю заснування Кременец. ботан. саду, 18-23 черв. 2007 р.* — Кременець-Тернопіль, 2007. — С. 7-10.
 18. *Янчевская Е. Бессер В. Г.* / Е. Янчевская // *Ботанические сады науке и народному хозяйству.* — Киев: Изд-во Киевск. ун-та, 1966. — С. 317-321.
 19. *Kravets Volodymyr. Dear Colleagues* / Volodymyr Kravets // *Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University Ukraine.* — Ternopil, 2009. — 12 P.: il.
 20. *Liceum Krzemienieckie. W dobie obecnej 1920-1935.* — Krzemieniec, 1935. — 45 S.
 21. *Majchrowicz Fr. Tadeusz Czacki i jego zasługi w dziedzinie wychowania publicznego* / Fr. Majchrowicz // *Muzeum* / Red. Odpowiedzialny Dr. Bolesław Mańkowski. — Lwow, 1894. — S. 342-347.

N.N. Barna, L.S. Barna

Volodymyr Hnatiuk Ternopil National Pedagogical University, Ukraine

BOTANICAL SCIENCE OF KREMENEC' in THE FIRST HALF OF XIX CENTURY

In the first half of the XIX century the Kremenec city was the known educational and scientific center of Volyno-Podil Region. The start of development of botanical science in Kremenets is closely related to founded at 1805 the Volyn' high educational lyceum and botanical garden at 1806. In the period of 1805-1833 in Kremenec deep researches were conducted to area of florology, taxonomist, introduction of plants and foundation of Kremenec botanical garden. The known botanists of Kremenec' of first half of the XIX century were Dionisiy Mak-kler, Villibal'd Besser, Anthony Andrzheyovskiy and other, them works were bring a substantial contribution to development of botanical science.

Key words: botanical science, Volyn' gimnaziya, Kremenec lyceum, Kremenec botanical garden, Villibald Besser, Mac.-Clair

Рекомендує до друку

В.З. Курант

Надійшла 11.03.2009